

На підставі наведених аналогій комплекс кургану поблизу с. Будки можна датувати у межах кінця VI — першої половини V ст. до н. е.

ЛІТЕРАТУРА

- Горнчаровский, В. А. 2011. Синдика в период возведения Семибратних курганов. *Мнемон*, 10, с. 115—140.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А. 1971. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве. *Советская археология*, 2, с. 64—84.
- Канторович, А. Р. 2014. Эволюция и хронология сюжета свернувшегося в кольцо хищника в восточноевропейском скифском зверином стиле. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 4, с. 66—99.
- Коровина, Д. К. 1957. К вопросу об изучении Семибратних курганов. *Советская археология*, 2, с. 174—187.
- Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.* Москва: Наука.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Москва: Наука.
- Погребова, М. Н., Раевский, Д. С. 1992. *Ранние скифы и древний Восток. К истории становления скифской культуры*. Москва: Наука.
- Сорокин, С. С. 1972. *Свернувшийся зверь из Зивие. Сообщения Государственного Эрмитажа*, XXXIV, с. 75—78.

«КРИЗА III ст. до н. е.» ТА «СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ» (про еколого-економічні причини кризового періоду)

Н. О. Гаврилюк

Приводом для написання цієї роботи стала стаття С. В. Поліна з претензійною назвою «Сарматське завоювання Північного Причорномор'я (сучасний стан проблеми)». Частина цього багатослівного нарративу присвячена деяким положенням з моїх двох монографій (Гаврилюк 2013; 2014 року). Створюється враження, що «критик» робіт не читав і ставить питання, якими він зацікавився лише зараз, не підозрюючи, що вони вже мають відповіді. Багато матеріалів зі згаданих моїх монографій давно — явно (з посиланнями) або неявно (без посилань) використовуються дослідниками. Не минуло й двадцяти років, як участь в цьому процесі вирішив взяти С. В. Полін і, чомусь, в ювілейному виданні на честь глибоко шанованого мною Миколи Петровича Тельно-

ва. Відповідаю йому також в ювілейному виданні, що не зовсім правильно. Але ми пам'ятаємо, що Варвара Андріївна завжди вітала дискусії та була дуже емоційним сперечальником. Нижче наведені лише найважливіші моменти, що визначили характер і предмет дискусії.

Феномен городищ і поселень Нижнього Дніпра. В останні роки поновлюється інтерес до городищ Нижнього Подніпров'я. В ході моїх власних багаторічних розкопок Кам'янського городища, поселення Лиса Гора, розвідок поселень по берегах Дніпра і Каховського водосховища, доповнених розкопками городищ постскіфського періоду — Знам'янського, Аннівського, Великолепетиського та Консуловського були отримані нові результати. На базі археологічного матеріалу із залученням номадознавчої методології, етнографічного моделювання, екологічного аналізу з урахуванням обґрунтованих граничних і тимчасових умов, були поставлені і вирішені ряд питань палеоекологічного і економічного розвитку регіону. Були розроблені палеоекологічний і палеоекономічний підходи до вивчення суспільства ранніх кочівників, реконструйовані ресурсна база економічного розвитку регіону та його основні галузі економіки — скотарство (кочове і напівкочове), первинне осіле землеробство, ремесло, промисли, домашні заняття і побут мешканців придніпровського регіону в ранньому залізному віці. Зі статті С. В. Поліна читачі з великим подивом дізнаються, що вже і Сергій Васильович теж причетний до тематики нижньодніпровських городищ. Більш того, у довірливого читача може скластися враження, що перед ними досвідчений фахівець у вивченні пам'яток скіфської степової осілості. З цією думкою можна погодитися, але тільки частково: виступає серйозний фахівець, але тільки з несерйозною статтею, обговорюючи матеріали, яких він не знає.

Кризове III ст. до н. е. Процеси виникнення і розвитку кризових явищ в соціально-економічному житті Степовий Скіфії VI—III ст. до н. е. були і залишаються одним із напрямів моїх систематичних досліджень впродовж чотирьох десятиліть. Причини кризи, її ознаки та способи виходу з неї економіки Степовий Скіфії містяться в багатьох моїх статтях і у двох згаданих монографіях. Обмеження С. В. Поліним причин кризи III ст. до н. е. тільки кліматичними змінами в Північному Причорномор'ї, свого часу було мною названо непереконливою голосливою декларацією. Докладніше, з посиланнями на роботи колег, котрі також засумнівалися в правомірності чисто кліматичної гіпотези, див. — (Гаврилюк 1999, с. 90—92). У розвиток дискусії додаю наступне.

Криза і кліматичний фактор. Про причини такої пізньої критики моєї гіпотези щодо кризи III ст. до н. е. залишаєть-

ся тільки здогадуватися. Заперечень або підкріпленої новими даними аргументації цих положень в роботах С. В. Поліна, що виходили впродовж останніх двадцяти років я не знайшла. Зокрема, шановний колега визнає, що він і *«зараз схильний бачити найголовнішу причину занепаду Причорноморської Скіфії в несприятливих природно-кліматичних факторах»* (Полін 2018, с. 280). Що можна вважати непрямим підтвердженням визнання моєї правоти. Більш того, колега розвинув «свої-мої» спостереження: *«Мабуть, крім кліматичних, відбувалися і якісь інші катастрофічні екологічні зміни глобального характеру, в тому числі і такі, які на сьогоднішній день навіть і уявити важко (пандемії, епізоотії, можливо, щось ще)»* (Полін 2018 с. 280). Раніше я описала негативні природні фактори лише Степовий Скіфії (Гаврилюк 1999, с. 93—95). Мабуть, цю частину моєї роботи Сергій Васильович так схвалив, що забув на неї посылатися.

С. В. Полін в силу глибини свого горизонту знань вельми легковажний у використанні географічних термінів. Йому було важко *«пояснити, чому найродючіші території Нижнього Подніпров'я і Подоння залишалися порожніми»* (Полін, 2018, с. 280). Визначення *«найродючіші території Нижнього Подніпров'я»* не вірно як по формі (території не можуть бути родючими), так і за змістом — йдеться про ґрунти. Карта ґрунтів Нижнього Подніпров'я вельми різноманітна. До її різноманітності і досить обмеженої родючості не могло пристосуватися суспільство традиційних економік. У деякій мірі винятком могли бути кочівники, але у певному територіальному та історичному масштабі і лише на обмежений термін. Мною неодноразово описувався «скіфський» кочівницький цикл. Подібні цикли характерні і для спільнот періоду пізньої бронзи і р. з. в., котрі розвивалися в переривчастому ланцюжку кочівницьких циклів Великого поясу степів. Межа крихкої рівноваги параметрів біосфери, в якій розвивалися ці цикли, вельми умовна. До того ж території, на яких в даному регіоні здійснюється рослинництво, відносяться до зони ризикованого землеробства (детальніше див.: Гаврилюк 2013, с. 305—317).

Фейк, або маніпуляція, про пасовищну дигресію як єдину причину кризи III ст. до н. е. Деякі положення, які шановний Сергій Васильович критикує, він передає, мабуть, «по пам'яті». Так, фраза про пасовищну дигресію вирвана з контексту і пов'язана вона з вирішенням завдань двох демографічних варіантів задач з глави 4 монографії 2013 р. Перед цим перераховані причини кризи і робиться висновок: *«У випадку з розпадом Скіфії мова йде про комплекс причин, коли глибока криза торкнулася всіх основних сфер людської діяльності»* (Гаврилюк 2013, с. 527, 528).

Про ступінь введення в науковий обіг матеріалів розкопок. Цілковито несправедливо і не відповідає дійсності твердження

ня С. В. Полін про те, що мої матеріали не опубліковані (Полін 2018, с. 275, 277). По-перше, практично 100 % моїх археологічних досліджень введені в науковий обіг у згаданих монографіях. Нагадаю, методика отримання та обробки матеріалів поселенських пам'яток має деяку специфіку, відмінну від курганных, так добре відомих С. В. Поліну. По-друге, всі отримані мною матеріали з поселень Нижнього Подніпров'я, зберігаються у Науковому архіві НАН України, а артефакти — у державних музейних установах і доступні для вивчення. Це знімає необхідність у подальших багатосторінкових публікаціях та дає широкі можливості для нових, можливо, відмінних від моїх, узагальнень і висновків.

*Про суть нашої дискусії з В. П. Билковою*¹. До недавнього часу, поки в неї не втрутився С. В. Полін, ця дискусія сама по собі стихла та втратила актуальність. Та й зараз вона навряд чи відродиться, навіть якщо шановна В. П. Билкова опрацює амфорні клейма з матеріалів Н. Г. Єлагіної, отримани в результаті розкопок затоплених придніпровських городищ, що зберігаються в фондах історичного факультету МДУ (іх там небагато).

На закінчення я хочу відзначити, що ми в своїх щоденних дослідженнях часто все ще живемо планами наших вчителів. Проблема актуальності вивчення нижньодніпровських городищ міститься в останніх роботах В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна, які планували видання другої книги присвяченій «пам'ятникам Скіфського царства в Криму і на Нижньому Дніпрі III ст. до н. е. — III ст. н. е. (Іллінська, Тереножкін 1983, с. 5). Ця проблема актуальна і зараз. Для мене залишається ряд питань, в тому числі і з хронологією, в вивченні т. зв. «пізньоскіфських», вони ж «постскіфські», городищ Подніпров'я. Для цього зараз і проводяться польові дослідження Консуловського городища і могильника біля городища Червоний Маяк.

Свій неповний розбір розглянутої статті, я хочу закінчити закликом до її автора: менше припускати в публікаціях ледь прикритої зневаги до опонентів та читачів і нічого не говорити, коли говорити нічого, або про те, що Вам відомо зі слів інших осіб.

¹ Ділити групи різночасових, що розрізняються набором груп і їх елементів матеріальної культури, за територіальною ознакою («північні» і «південні» поселення В. П. Билкової) дуже вже формальний підхід. Спеціаліст «поселенщик», порівнявши рис. 2.25—2.43 з групою малюнків 9.1—9.13 з моєї монографії (Гаврилюк 2013), зрозуміє, що мова йде про різні культурно-історичних утвореннях. Тому я і писала про відмінності групи поселень і селищ кінця V—IV ст. до н. е. і городищ II ст. до н. е. — II ст. н. е., між періодами існування яких і знаходиться хіатус, яким і був виявом тієї самої кризи III ст. до н. е. і вважаю, такий підхід більш продуктивний, оскільки пов'язаний зі спробами етнокультурної ідентифікації досліджених пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА

- Гаврилюк, Н. А. 1999. *История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Киев: ИА НАН Украины.
- Гаврилюк, Н. А. 2013. *Экономика Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Киев: О. Філюк.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Полин, С. В. 2018. Сарматское завоевание Северного Причерноморья (современное состояние проблемы). В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова.* Кишинев; Тирасполь, с. 267—289.

ПРО ОСНОВНІ ТИПИ ПОСЕЛЕНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Д. С. Гречко

Археологічні дослідження території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, які тривають вже понад сторіччя, дають підстави говорити про добру вивченість регіону. Пам'ятки скіфського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя за характером використання можна розділити на дві основні групи: **поселенські структури** та **могильники**. Цікаво, що у регіоні не зафіксовано скарбів, хоча періоди нестабільності добре фіксуються археологічно. Це може говорити про відсутність значного накопичення цінностей у місцевого землеробського населення, що добре помітно і за матеріалами дослідження поселень, городищ та поховань, які вказують на несуттєве соціальне розшарування у їх середовищі. Цього не можна сказати про кочове та напівкочове населення регіону, яке володіло значною кількістю престижних речей, включаючи вироби з дорогоцінних металів, що «осідали» у їх похованнях серед численного супровідного інвентарю.

Поселенські структури можна поділити на два типи: городища та відкриті поселення (селища), які у свою чергу поділяються на декілька варіантів.

ГОРОДИЩА

Фортифікації будувалися з урахуванням особливостей рельєфу місцевості, тому ми маємо суттєві відмінності у плануванні укріплень для різних регіонів Дніпровського лісостепоного Лі-